

ZBIGNIEW ZIOŁO

Podkarpacka Szkoła Wyższa
im. Bł. ks. W. Findysza w Jaśle

UWARUNKOWANIA PROCESU KSZTAŁTOWANIA OBSZARÓW WIEJSKICH

Abstract: The Conditions of Forming Rural Areas' Process. We assumed that the processes of forming rural areas' conditions have to prove quality and level of people's life. The different character of rural areas was shown, which exist on metropolitan areas, suburban zonas of bigger towns and the rest of rural areas. Assumed that national rural areas are the element of complicated rural European space and the World; different reactions between them were described. On the base of empirical data connected with dispersion of rural farms and rural population (on the comparison of European countries) in the below text we can find proposition of activities which are going to rebuild the rural areas' conditions in refer to present tendencies of development.

Nasilające się procesy globalizacji oraz związane z nimi procesy integracji europejskiej, a także wdrażanie reguł gospodarki rynkowej, stworzyły nowe uwarunkowania przestrzenne do funkcjonowania i rozwoju poszczególnych dziedzin życia. Dlatego podejmując działania na rzecz przebudowy obszarów wiejskich ważnym zagadnieniem jest określenie zmieniających się czynników i warunków, w jakich te procesy kształtowały się w przeszłości i obecnie, oraz w jakim kierunku będą zmierzały w przyszłości. W nowych uwarunkowaniach podstawowym celem działania jest dążenie do podnoszenia efektywności gospodarowania. Prowadzi to do postępującej koncentracji działalności gospodarczej w poszczególnych sektorach gospodarki, która przejawia się w integracji i kształtowaniu coraz bardziej złożonych systemów technologicznych, kapitałowych, finansowych, produkcyjnych i organizacyjnych. Towarzyszy temu także koncentracja przestrzenna lokalizacji i rozwoju działalności różnorodnych podmiotów gospodarczych, które wpływają na przebudowę funkcjonalną różnej skali układów przestrzennych, w tym obszarów wiejskich.

Wychodząc z powyższych założeń w prezentowanych rozważaniach zostanie podjęta problematyka uwarunkowań kształtowania obszarów wiejskich w krajowej przestrzeni społeczno-gospodarczej i kulturowej. Przyjmujemy, że podstawowym

celem procesów przebudowy tych obszarów jest dążenie do systematycznego podnoszenia poziomu i jakości życia ludności wiejskiej w stosunku do ich konkurencyjnego otoczenia. Rozważania są kontynuacją wcześniejszych prac dotyczących przemian społeczno-gospodarczych krajowych układów regionalnych, kształtowania zasobów intelektualnych i kapitału społecznego, przesłanek i koncepcji kształtowania obszarów wiejskich (Zioło 2008, 2009, 2010).

W wielu pracach poświęconych problematyce kształtowania się obszarów wiejskich pod wpływem rozwijających się ważnych inwestycji przemysłowych i centrów regionalnych wskazano na duży stopień zróżnicowania tego procesu w zakresie tempa rozwoju społeczno-gospodarczego i kulturowego¹. Wobec dużych dysproporcji przestrzennych w zakresie jakości i poziomu życia oraz potencjału ekonomiczno-społecznego i kulturowego w układach lokalnych, regionalnych, a także w układzie krajowym, zachodzi konieczność dalszego coraz precyzyjniejszego poznawania tej złożonej problematyki². Celem jej powinno być dążenie do wypracowywania nowych koncepcji ich przebudowy, które pozwolą na podejmowanie racjonalnych decyzji nie tylko na podstawie reguł efektywności ekonomicznej, ale z uwzględnieniem uwarunkowań społecznych i kulturowych, w nawiązaniu do

¹ Problematyka została zapoczątkowana w zespołowych badaniach prowadzonych pod kierunkiem Dobrowolskiej (1964) na terenie Polski Południowej, a osiągnięte wyniki badawcze i uogólnienia teoretyczne w niczym nie straciły na aktualności. Najpełniejsze ich omówienie zostało przedstawione na przykładzie kształtującego się Tarnobrzeskiego Okręgu Przemysłowego (Dobrowolska 1968; Zioło 1978). Na tle podłoża fizjograficznego i historycznego przedstawiono wpływ nowych czynników rozwoju, jakim były procesy uprzemysłowienia przeobrażające przestrzenną strukturę społeczno-gospodarczą i kulturową wiejskiego zaplecza. Relacje zachodzące między nimi określono w zakresie: powiązań przestrzenno-produkcyjnych dużych przedsiębiorstw, rozwoju nowych rynków pracy, dojazdów do pracy, wzrostu dochodów ludności z pracy pozarolniczej, zmian w rozmieszczeniu i funkcjonowaniu transportu, rozwoju sieci infrastruktury energetycznej i komunalnej, funkcji migracji stałych w procesie wzrostu centrum i urbanizacji obszarów wiejskich, kształtowania się załogi dużego przedsiębiorstwa i jej wpływ na przemiany struktury zawodowej i społecznej zaplecza, problemy zdrowotno-wypoczynkowe pracowników, zmiany w strukturze kształcenia i zatrudnienia młodzieży, rozwój przestrzenno-organizacyjny usług w urbanizującym się obszarze wiejskim, procesy urbanizacji wsi rolniczego zaplecza, kształtowanie się rynków pracy oraz zapotrzebowanie na kadrę pracowniczą w nowych zawodach i specjalnościach, przemiany sieci szkolnictwa i tworzenie nowych kierunków kształcenia zawodowego, zmiany struktur społecznych wiejskiego zaplecza oraz wyznaczenia ich stref oddziaływania edukacyjnego i powiązań stosunkami pracy, jako ważnych elementów kształtowania stref podmiejskich. Problematyka ta była także podejmowana przez wielu autorów, zwłaszcza na obszarze rejonów uprzemysławianych (Winiarski 1974; Golachowski, Zagożdżon 1974), a także w skali kraju (Falkowski 2009a, b; Bański 2005, 2008; Liszewski 1987; Rajman 1997 i in.).

² Wśród krajów europejskich Polska jest najbardziej zróżnicowana w zakresie poziomu rozwoju. Wyrazem tego jest wysoki jego wskaźnik, który dla Polski wynosi 5,83, dla Niemiec 3,96, Czech 3,26, Węgier 2,27, a Szwecji i Dani – 2,72. W Polsce 20% ludności żyje poniżej granicy ubóstwa, a ponad 50% nie przekracza granicy minimum socjalnego, a 65% osób zarabia poniżej przeciętnego wynagrodzenia (Gilejko 2011). Wynika to m.in. ze znacznego zróżnicowania zarobków. Poniżej 50% średniej płacy otrzymuje 18,5% pracujących, poniżej 50% – 65,4%, a tylko 3,5% otrzymuje zarobki powyżej 250% średniej krajowej (Solska (2011)).

współczesnych tendencji rozwoju cywilizacyjnego. Podejmując prace w tym zakresie musimy uwzględnić miejscowe warunki oraz zaakceptować i przyjąć istniejące już i pojawiające się nowe uwarunkowania gospodarcze i polityczne wynikające z przyjętych reguł ekonomicznego rozwoju Unii Europejskiej (Kukliński 1995). Wynika to z tego, że Unia Europejska jest obszarem coraz bardziej nasilającej się integracji gospodarczej, społecznej i kulturowej. Poszczególne kraje w wyniku wielu działań usunęły już większość instytucjonalnych i prawnych przeszkód do przepływu towarów, ludzi, informacji, myśli naukowo-technicznej kapitału i in. Systematycznie dokonuje się ujednolicania aktów prawnych, które umożliwią współpracę różnorodnych instytucji i podmiotów gospodarczych oraz stworzą jednolite reguły rozwoju, a także konkurencji. Należy jednak zaznaczyć, (jak wynika z okresu kryzysu) że podstawowym celem państw unijnych jest obrona interesów narodowych, a dopiero później europejskich. Wydaje się, że zachodzi potrzeba poszukiwania nowych badań, które pozwolą określić powiązania kształtujące się między istotnymi dziedzinami życia, oraz dokonywanie syntetycznych ujęć w nawiązaniu do reguł dynamicznego systemu. Zakładamy, że wyniki tych prac będą pomocne do podejmowania racjonalnych decyzji, związanych z przebudową przestrzeni krajowej w nawiązaniu do współczesnych tendencji rozwoju społecznego, gospodarczego i kulturowego, w tym także do kształtowania zmian uwarunkowań i wdrażanie korzystnych instrumentów pozwalających na nowoczesną przebudowę obszarów wiejskich. Wynika to z tego, że w dotychczasowych negocjacjach członków UE, najwięcej trudności dotyczy finansowania obszarów wiejskich i rolnictwa. Prace te będą niewątpliwie nadal rodziły nowe problemy gospodarcze i społeczne, a także polityczne, podczas przygotowywania nowego budżetu unijnego oraz jego podziału sektorowego, krajowego i regionalnego. Dbając o interesy swoich rolników, kraje UE będą nadal przeznaczać znaczne środki finansowe na obszary wiejskie i rolnictwo, co powinno także przyczyniać się do wyrównywania dysproporcji rozwojowych oraz zapewnienia wyżywienia ludności.

Uwarunkowania kształtowania procesów rozwoju obszarów wiejskich są bardzo złożone i zależą od wielu czynników zmieniających swoje nasilenie wraz ze zmianami społecznymi, gospodarczymi a także politycznymi, które często zmieniają się pod wpływem otoczenia sektorowego i przestrzennego. W wytyczaniu kierunków przebudowy tej kategorii obszarów przyjmujemy, że w działaniach tych należy nawiązać do współczesnych tendencji kształtowania się obszarów wiejskich i związanej z nimi gospodarki żywnościowej. Ważną rolę w tym zakresie mogą także odegrać doświadczenia związane z przebudową, które dokonują się w regionach krajów ekonomicznie rozwiniętych. Na tej podstawie, uwzględniając przesłanki gospodarcze, społeczne i kulturowe, należy budować koncepcje rozwoju i podejmować decyzje prowadzące do tworzenia nowych warunków, które pozwolą na ich racjonalną przebudowę i podnoszenie konkurencyjności w zakresie generowania wewnętrznych i zewnętrznych czynników rozwoju.

1. Zarys uwarunkowań kształtowania obszarów wiejskich

Obszary wiejskie nie są odizolowanymi układami społeczno-gospodarczymi i kulturowymi, ale stanowią integralną część przestrzeni krajowej, europejskiej, a także światowej. W konsekwencji kształtują się pod wpływem różnorodnych wzajemnych relacji zachodzących między nimi, które mogą pobudzać lub ograniczać ich rozwój. Dokonuje się to w wyniku różnego typu powiązań głównie w zakresie: żywnościowym, zasobów pracy, zaopatrzenia w różnorodnego rodzaju produkty i usługi, możliwości nowych lokalizacji, migracji zasobów pracy, przepływów finansowo-kapitałowych, informacji, wzorców kulturowych i in. Biorąc pod uwagę tendencje rozwoju cywilizacyjnego należy przyjąć, że przebudowa obszarów wiejskich jest procesem ciągłym, nie zostanie ostatecznie uformowana, ale będzie podlegać pewnej ewolucji lub rewolucji, w wyniku zmieniającego się otoczenia i warunków wewnętrznych.

Krajowa przestrzeń społeczno-gospodarcza i kulturowa odznacza się bardzo dużym zróżnicowaniem w zakresie potencjału społeczno-gospodarczego oraz spełnianych funkcji w ramach krajowego i międzynarodowego podziału pracy (Bański 2008; Heffner 2010; Korcelli *et al.* 2010; Kulikowski 2002, 2003; Rosner 2008a, b; Rydz 2006; Węclawowicz *et al.* 2006; Ziolo 2009). Z punktu widzenia celów prezentowanych rozważań w jej strukturze można umownie wyróżnić układy metropolitalne, obejmujące metropolie i obszary metropolitalne, układy miejskie, czyli miasta wraz ze strefami podmiejskimi oraz pozostałe obszary wiejskie. Poza nimi w przestrzeni krajowej występują pozostałe obszary wiejskie z małymi miastami spełniającymi w stosunku do nich zazwyczaj funkcje ponadlokalne i pracujące głównie na ich potrzeby.

Znaczną rolę w kształtowaniu obszarów wiejskich odgrywa renta położenia, na którą wpływa: odległość od metropolii europejskich i krajowych, oraz większych miast, dostępność komunikacyjna (transport, łączność), a także przestrzenne powiązania rynkowe (międzynarodowe, krajowe, czy regionalne).

W tak określonej strukturze przestrzeni krajowej tereny wiejskie reprezentowane są przez obszary metropolitalne, strefy podmiejskie oraz pozostałe tereny położone z dala od metropolii i większych miast. Dlatego odznaczają się one różnym poziomem rozwoju i jakością potencjału ekonomicznego, często odmiennymi funkcjami gospodarczymi, społecznymi czy kulturowymi. W strukturze wyróżnionych układów przestrzennych zachodzą więc często odmienne relacje, która wpływają na ich procesy przemian (tab. 1). Ilustrują to określone powiązania zachodzące w strukturze obszarów metropolitalnych, które określają relacje – $[O^0]$, a także powiązania występujące w strukturze obszarów podmiejskich – $[S^s]$ oraz w strukturze pozostałych obszarach wiejskich – $[W^w]$.

W procesie przemian wyróżnione kategorie obszarów nie funkcjonują samodzielnie, ale wzajemnie oddziałują na siebie przez powiązania pasywne i aktywne. Na procesy przemian obszarów metropolitalnych oddziałują metropolie $[M^0]$ a także w pewnym zakresie większe miasta $[C^0]$, obszary podmiejskie $[S^0]$ i pozostałe ob-

Tabela 1

Miejsce obszarów wiejskich w krajowej przestrzeni
społeczno-gospodarczej i kulturowej

Typy obszarów Metropolie - M		Układy metropolitalne		Układy miejskie		Pozostałe obszary wiejskie – W
		obszary metropolitalne – O	miasta – C	strefy podmiejskie – S		
Układy metropolitalne	Metropolie – M	M ^M	M ^O	M ^C	M ^S	M ^W
	Wiejskie obszary metropolitalne – O	O ^M	O ^O	O ^C	O ^S	O ^W
Układy miejskie	Miasta – C	C ^M	C ^O	C ^C	C ^S	C ^W
	Wiejskie obszary stref podmiejskich – S	S ^M	S ^O	S ^C	S ^S	S ^W
Pozostałe obszary wiejskie – W		W ^M	W ^O	W ^C	W ^S	W ^W

Źródło: Opracowanie własne (tab. 1-2).

szały wiejskie [W^O]. Podobnie, na obszary podmiejskie oddziałują: metropolie [M^S], obszary metropolitalne [O^S] i pozostałe obszary wiejskie [W^S]. Również pozostałe obszary wiejskie w pewnym zakresie kształtują się pod wpływem metropolii [M^W], obszarów metropolitalnych [O^W], większych miast [C^W], czy stref podmiejskich [S^W].

W procesach tych zaznaczają się także odwrotne relacje aktywne, przejawiające się w oddziaływaniu obszarów metropolitalnych na: metropolie [O^M], większe miasta [O^C], strefy podmiejskie [O^S] i pozostałe obszary wiejskie [O^W]. W podobny sposób pozostałe obszary wiejskie oddziałują na swoje otoczenie, które obejmuje metropolie [W^M], obszary metropolitalne [W^O], miasta [W^C], i strefy podmiejskie [W^S].

Oznacza to, że relacje [W^S] i [S^W] nie są sobie równe, pierwsza określa oddziaływanie obszarów wiejskich na strefy podmiejskie, a druga relacje odwrotne – oddziaływanie stref podmiejskich na obszary wiejskie.

Przedstawione powiązania między wyróżnionymi kategoriami obszarów realizują się na podstawie reguł konkurencyjności przestrzennej wynikających m.in. z kosztów działalności ekonomicznej (istniejących podmiotów gospodarczych, możliwości lokalizacji nowych podmiotów i in.), dostępności do odpowiedniej infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej, możliwości podnoszenia jakości życia i realizacji planów życiowych, głównie dla osób młodych o wyższych aspiracjach i wyższym poziomie kwalifikacji zawodowych.

2. Elementy strukturalne obszarów wiejskich

Wyróżnione kategorie obszarów odznaczają się zróżnicowaniem jakościowym i strukturalnym. Wynikają one z ich warunków przyrodniczych, społecznych, go-

spodarczych i kulturowych (tab. 2). W strukturze poszczególnych kategorii obszarów zachodzą więc odmienne relacje między elementami, które wynikają z ich jakości i wartości potencjału. W strukturze metropolii powiązania między elementami przyrodniczym przedstawiają relacje – $[P^M]$, między elementami społeczno-gospodarczymi $[G^M]$, a między elementami kulturowymi $[K^M]$. Podobne relacje zachodzą na terenie pozostałych obszarów wiejskich: $[P^W]$, $[G^W]$ i $[K^W]$ oraz obszarów metropolitalnych, miast i stref podmiejskich.

Kształtowanie się swoistych cech elementów przyrodniczych, społeczno-gospodarczych i kulturowych oraz relacji zachodzących między nimi dokonywało się w historycznym procesie przemian. Warunki przyrodnicze w różnym stopniu wpły-

Tabela 2

Elementy strukturalne przestrzeni krajowej

Elementy struktury obszarów	Kategorie obszarów wiejskich					
	układy metropolitalne		układy miejskie		pozostałe obszary wiejskie	
	metropolie	wiejskie tereny obszarów metropolitalnych	miasta	wiejskie obszary stref podmiejskich		
Przestrzeń przyrodnicza	Podłoże geologiczne Warunki klimatyczne Stosunki wodne Ukształtowanie powierzchni Gleby Świat roślin Świat zwierząt	P^M	P^O	P^C	P^B	P^W
Przestrzeń społeczno-gospodarcza	Struktura rolnictwa Struktura przemysłu Sieć usług Sieć instytucji Sieć komunikacyjna Stosunki demograficzne Sieć osadnicza Zasoby kapitałowe ludności	G^M	G^O	G^C	G^B	G^W
Przestrzeń kulturowa	Kultura materialna Kultura duchowa Aspiracje społeczeństwa Wykształcenie społeczeństwa Zasoby intelektualne Świadomość społeczna Świadomość polityczna Świadomość kulturowa	K^M	K^O	K^C	K^B	K^W

wały na kształtowanie się poszczególnych metropolii $[P^M]$, a także obszarów metropolitalnych $[P^O]$, stref podmiejskich $[P^S]$ i pozostałych obszarów wiejskich $[P^W]$. Podobnie odmienny był wpływ zmieniających się elementów społeczno-gospodarczych na wyróżnione kategorie obszarów: $[G^M]$, $[G^O]$, $[G^S]$, $[G^W]$, a także elementów kulturowych: $[K^M]$, $[K^O]$, $[K^S]$, $[K^W]$.

Podejmując takie analizy należy przyjąć, że zarówno obszary metropolitalne, jak i strefy podmiejskie oraz pozostałe obszary wiejskie odznaczają się wewnętrznymi zróżnicowaniami jakościowo-ilościowymi, które w znacznym stopniu wynikają ze stopnia nasilenia oddziaływania często odmiennych czynników i uwarunkowań zmieniających się w historycznym procesie rozwoju.

Analiza w tej konwencji może być właściwą podstawą do oceny dotychczasowych i zarysowujących się tendencji przemian oraz do określania propozycji racjonalnych kierunków przebudowy różnej skali obszarów, w nawiązaniu do zmieniających się uwarunkowań ekonomicznych, społecznych, politycznych, a także współczesnych tendencji rozwoju cywilizacyjnego z uwzględnieniem możliwości zmian uwarunkowań wewnętrznych.

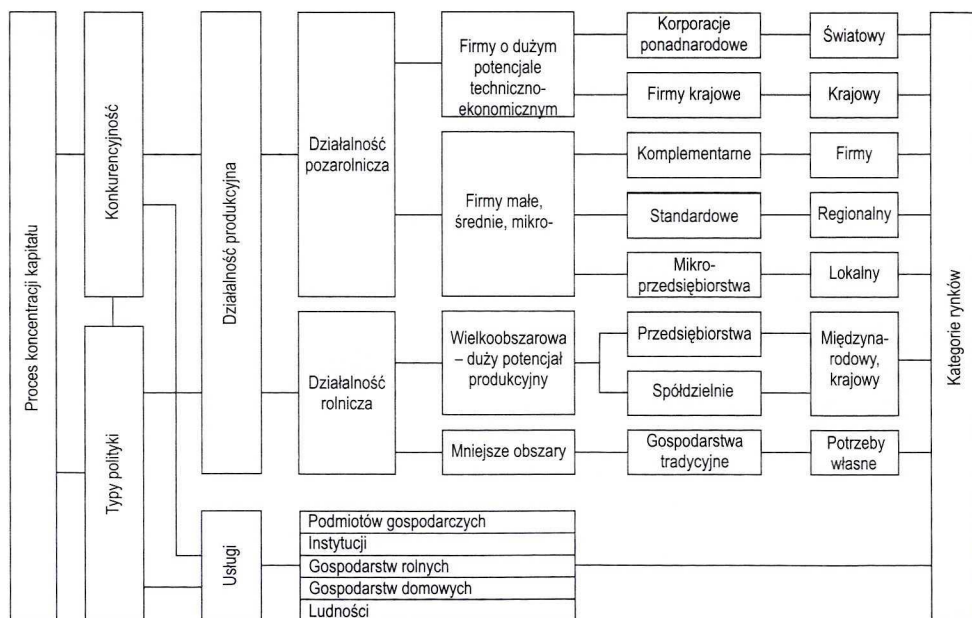
3. Typy działalności gospodarczej na obszarach wiejskich

Jedną z podstaw rozwoju obszarów wiejskich są różnorodne typy działalności gospodarczej, rozwijające się na podstawie reguł efektywności ekonomicznej i społecznej, które umożliwiają generowanie określonej wysokości dochodów (ryc. 1). Wyróżnione obszary kształtują się bowiem na bazie procesów koncentracji kapitału, które prowadzą do wykształcania się w przestrzeni ekonomicznej coraz większych korporacji gospodarczych światowych, krajowych, czy regionalnych o funkcjach produkcyjnych, usługowych, finansowych i in. Procesy te wpływają także na skupianie podmiotów gospodarczych i instytucji w miejscach, które umożliwiają im osiąganie maksymalnych korzyści oraz systematyczne podnoszenie efektywności gospodarowania. Nakładanie się reguł ekonomicznego procesu rozwoju na zróżnicowane warunki przestrzenne, prowadzi do kształtowania się różnych, pod względem potencjału i funkcji, form przestrzennej koncentracji działalności gospodarczej od skali światowych metropolii po miasta o funkcjach lokalnych. Podobnie proces ten wpływa także na koncentrację ziemi oraz powiększanie gospodarstw rolnych. Mogą one funkcjonować jako indywidualne gospodarstwa prywatne, lub skupiać wielu właścicieli i rozwijać się na zasadach spółdzielczych, w których następuje podział zysku wśród członków lub na zasadach przedsiębiorstw, gdzie część zysku przeznaczają na akumulację.

Ważną rolę stymulującą tymi procesami odgrywają reguły konkurencyjności odnoszące się nie tylko do podmiotów gospodarczych i instytucji, ale także wy-

różnionych kategorii obszarów. Reguły rozwoju wynikające z procesu koncentracji i konkurencyjności działalności gospodarczej mogą być w zależności od miejscowych uwarunkowań i przyjętej polityki społeczno-ekonomicznej, w pełni wykorzystywane do pobudzania, albo ograniczania rozmiarów działalności gospodarczej, przez wdrażanie odpowiednich instrumentów bezpośredniego i pośredniego oddziaływania. Ważnymi instrumentami polityki gospodarczej odnoszącej się do obszarów wiejskich mogą być również odpowiednie subwencje czy dotacje do działalności produkcyjnej, usługowej, a także środki kierowane na cele doinwestowania infrastrukturalnego.

Jednym z czynników podnoszenia jakości życia mieszkańców obszarów wiejskich jest różnego rodzaju działalność produkcyjna, która obejmuje sektory pozarolnicze, rolnicze oraz usługowe, a także niezarobkowe źródła utrzymania. Działalność pozarolnicza może być reprezentowana przez przedsiębiorstwa o różnym potencjale techniczno-ekonomicznym. Duże przedsiębiorstwa reprezentują korporacje pracujące na potrzeby rynku światowego oraz przedsiębiorstwa o funkcjach krajowych, stanowią w przestrzeni ekonomicznej podstawowe ogniwa rozwoju gospodarczego i na zasadzie różnorodnych sprzężeń pobudzają działalność mniejszych przedsiębiorstw: komplementarnych pracujących na bezpośrednie potrzeby produkcyjne czy usługowe dużych przedsiębiorstw; standardowych pracujących głównie na rzecz funkcjonowa-

Ryc. 1. Typy działalności gospodarczej na obszarach wiejskich

Źródło: Opracowanie własne.

nia, czy modernizacji struktur regionalnych; czy mikroprzedsiębiorstw pracujących z reguły na potrzeby lokalne (Kudełko, Ziło 2007).

Produkcja rolnicza może dokonywać się w dużych obszarowo gospodarstwach o znacznym potencjale techniczno-ekonomicznym, które mogą funkcjonować jako przedsiębiorstwa, czy spółdzielnie oraz w mniejszych tradycyjnych gospodarstwach, które pracują zarówno na potrzeby rynku międzynarodowego, krajowego lub regionalnego, czy w gospodarstwach drobnych pracujących głównie na własne potrzeby.

Ważną formą działalności gospodarczej na obszarach wiejskich są także usługi prowadzone na rzecz podmiotów gospodarczych, instytucji, gospodarstw rolnych i domowych oraz ludności.

Podstawową rolę w aktywizacji przedstawionych typów podmiotów gospodarczych i związanych z nimi obszarów wiejskich odgrywają różnej kategorii rynki. Należy zaznaczyć, że tendencje przemian rynków i ich rola w stymulowaniu życia społeczno-gospodarczego i kulturowego obszarów wiejskich może się przejawiać w ograniczaniu ich chłonności na oferowane produkty, utrzymywaniu stałego poziomu potrzeb lub zwiększaniu swojej chłonności, a także mogą one zanikać lub pojawiać się nowe obszary rynkowe. Tendencje te w podstawowym stopniu zależą od zasobów finansowych ludności oraz zamówień publicznych, które głównie pobudzają koniunkturę rynkową i wpływają na rozwój działalności produkcyjno-usługowej. Ważną rolę w procesie kształtowania rynku odgrywają wspomniane wcześniej reguły konkurencji.

Podstawowe znaczenie dla aktywizacji gospodarczej obszarów wiejskich mają korporacje światowe oraz firmy krajowe, które umożliwiają trwalsze powiązania techniczno-ekonomiczne mniejszych przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenach wiejskich. Wpływają na wzrost zasobów finansowych gospodarstw domowych, stwarzając korzystne warunki rozwoju lokalnego rynku, który z kolei pobudza rozwój działalności produkcyjno-usługowej mikrofirm.

Ważnymi źródłami dochodów gospodarstw domowych obszarów wiejskich są także różnego typu gospodarstwa rolne o intensywniej produkcji towarowej, produkcji ekstensywnej, gospodarstwa mieszane, a także zatrudnienie na miejscowych pozarolniczych rynkach pracy lub dojazdy do pracy (codzienne, okresowe czy sezonowe) na bardziej odległe rynki regionalne, krajowe, czy międzynarodowe (tab. 3). W krajowej strukturze obszarów wiejskich wyróżnione typy gospodarstw mogą występować z różnym nasileniem, np. gospodarstwa o intensywniej produkcji ogrodniczej (w zależności od asortymentu upraw) mogą z podobnym nasileniem występować zarówno na terenie obszarów metropolitalnych, stref podmiejskich, jak i na pozostałych terenach wiejskich; intensywny chów bydła jest w największym stopniu związany z pozostałymi obszarami rolniczymi, a w mniejszym z obszarami metropolitalnymi, czy strefami podmiejskimi. Dochody płynące z codziennych dojazdów do pracy silniej zaznaczają się na obszarach metropolitalnych i strefach podmiejskich, niż na pozostałych obszarach wiejskich; natomiast okresowe dojazdy są bardziej po-

Tabela 3

Zmiana struktury użytkowania ziemi w Polsce w latach 2000-2009

Użytki gruntów ogółem	Obszar w tys. ha			Dynamika 2000-2009	Zmiana struktury		
	2000	2005	2009		2000	2005	2009
Powiechnia ogółem	31 238	31 238	31238	100,0	100,0	100,0	100,0
Użytki rolne ogółem	17 812	15 906	16 120	90,5	57,0	50,9	51,6
w tym:							
grunty orne	13 683	12 222	12 114	88,5	43,8	39,1	38,7
sady	257	296	331	128,8	0,8	0,9	1,1
łąki	2 503	2 529	2 463	98,4	8,0	8,2	7,9
pastwiska	1 369	858	717	52,4	4,4	2,7	2,3
Lasy	9 004	9 173	9 283	103,1	28,8	29,3	29,7
Pozostałe grunty	4 452	6 190	5 876	132,0	14,2	19,8	18,8

Źródło: Rocznik Statystyczny GUS, 2010.

wszechnie z pozostałych obszarów wiejskich, niż obszarów metropolitalnych, czy stref podmiejskich. Są związane z różną dostępnością transportową tych obszarów oraz różnym stopniem nasilenia migracji stałych. Migracje te dotyczą zwykle ludzi młodych o wyższym poziomie wykształcenia, dlatego bardziej podatni w tym zakresie są mieszkańcy pozostałych obszarów wiejskich, które charakteryzują się słabszymi powiązaniem transportowymi z ośrodkami pracy pozarolniczej.

4. Zmiana struktury użytkowania ziemi

Ważną rolę w określaniu jakości uwarunkowań ekonomicznej efektywności obszarów wiejskich odgrywają kierunki przemian w zakresie użytkowania ziemi, które są w pewnym zakresie odzwierciedleniem zmiany form działalności gospodarczej. W latach 2000-2009 w przestrzeni krajowej zmniejszył się obszar użytków rolnych do 90,5%, a znacznie zwiększył się obszar pozostałych gruntów przeznaczonych głównie na działalność nierolniczą – do 132,0% oraz powierzchnia lasów do 103,1% (tab. 4). Wśród użytków rolnych największą recesją odznaczał się obszar pastwisk, który zmalał do 52,4% oraz gruntów ornych – 88,5%, łąk – 98,4%, przy znacznie wyższej dynamice powierzchni sadów – 128,8%.

W konsekwencji zróżnicowanej dynamiki, w strukturze przestrzennej zmniejszył się udział gruntów ornych z 57,0% do 51,6%, kosztem wzrostu udziału pozostałych gruntów z 14,2% do 18,8% i lasów z 28,8% do 29,7%. Przemiany te wydają się racjonalne, wpływają na zwiększenie stopnia zalesienia przez przeznaczanie na te cele gruntów znajdujących się w najniższych klasach bonitacyjnych.

Wśród użytków rolnych zaznaczył się szczególnie duży spadek udziału pastwisk z 4,4% do 2,3%, co jest wyrazem działalności władz samorządowych, które w

Tabela 4

Przemiany struktury wielkościowej gospodarstw indywidualnych w Polsce
w latach 2000-2009

Wielkość gospodarstwa w ha	Liczba gospodarstw		Dynamika 2000-2009	Struktura (w %)	
	2000	2009		2000	2009
Ogółem	2 854 374	2 497 641	87,5	100,0	100,0
0-1	973 492	731 702	75,2	34,1	29,3
1-2	448 171	413 276	92,2	15,7	16,5
2-3	268 941	268 676	99,9	9,4	10,8
3-5	344 668	327 926	95,1	12,1	13,1
5-10	447 677	390 503	87,2	15,7	15,6
10-20	185 668	166 377	89,6	6,5	6,7
15-20	83 882	77 398	92,3	2,9	3,1
20-30	62 208	62 561	100,6	2,2	2,5
30-50	27 015	34 790	128,8	0,9	1,4
ponad 50	12 652	24 432	193,1	0,4	1,0

Źródło: Rocznik Statystyczny Rolnictwa GUS, 2010.

związku ze zmianami w metodach chowu i spadkiem liczby pogłowia bydła, pozbywały się tej tradycyjnej wspólnotowej formy władności, zasilając w ten sposób dodatkowo budżety gminne. Nieznacznym spadkiem udziału odznaczały się łąki, które są z reguły bardziej podmokłe i w mniejszym stopniu nadają się do wykorzystania na cele nierolnicze, ponieważ wcześniej wymagają znacznych nakładów, głównie na uregulowanie stosunków wodnych. W małym stopniu zwiększył się udział sadów, bo tylko z 0,8% do 1,1%. Działalność sadownicza i uprawy warzyw mogłyby być istotnym źródłem dochodów ludności obszarów wiejskich, wpływać na podnoszenie kwalifikacji rolniczych oraz przyspieszanie procesu budowania kapitału społecznego. Główną barierą w tym zakresie jest ograniczony rynek, który w znacznym stopniu zależy od niewielkich zasobów finansowych ludności, konkurencyjności tańszych produktów z importu, ograniczonej działalności marketingowej w skali europejskiej, zmieniającej się sytuacji politycznej³, która wpływa na ograniczanie lub zamykanie rynków zagranicznych na produkty pochodzące z naszego kraju oraz relatywnie niewielkiego potencjału przemysłu rolno-spożywczego i wysokich kosztów chłodnictwa. W tym zakresie ważne powinny być działania polityki społecznej, które mogą uruchomić dotacje, czy dopłaty do tego rodzaju produkcji, dla zapewnienia społeczeństwu odpowiedniej diety, która w znacznym stopniu będzie wpływać na podnoszenie kondycji zdrowotnej ludności.

³ Przykładem może być ograniczenie importu z Polski do Rosji wcześniej produktów mięsnych, a obecnie warzyw i owoców, co wpływa na znaczne straty producentów rolnych. Wydaje się, że częściowo sytuację powinny ograniczać skupy interwencyjne i przetwórstwo.

Przemiany te dokonują się kosztem spadku udziału gruntów ornych, które zmniejszyły swój udział z 43,8% do 38,7%. Ponad 5-punktowy spadek udziału gruntów ornych wydaje się zbyt duży i jeżeli to tempo utrzyma się nadal, może prowadzić do negatywnych konsekwencji w zakresie zapewnienia żywności. Mogą do tego przyczynić się także bardziej konkurencyjne nowe uprawy roślin stanowiące podstawę do produkcji energii odnawialnej, których uprawa dla gospodarstw rolnych może okazać się bardziej opłacalna, niż uprawy zbożowe (Jasiulewicz 2008). Prowadzić to będzie do dalszego ograniczania wielkości paszy, co z kolei będzie wpływać na ograniczanie hodowli⁴.

5. Przemiany struktury wielkościowej gospodarstw indywidualnych

Przemiany struktury wielkościowej gospodarstw rolnych określają pośrednio zmiany ich potencjału ekonomicznego. Ogólnie można przyjąć, że potencjał ten rośnie wraz ze zwiększającym się obszarem gospodarstwa (tab. 5). Wielkość gospodarstwa wpływa bowiem na jego umaszynowanie, dochodowość, wzrost kwalifikacji zawodowych, zainwestowanie infrastrukturalne itp. W latach 2000-2009 na terenie kraju nastąpiło zmniejszenie liczby gospodarstw indywidualnych z 2,8 do 2,5 mln, tj. do 87,5%. Znaczną recesją odznaczają się gospodarstwa o najmniejszej powierzchni do 1 ha, których liczba spadła się z 973,5 tys. do 731,7 tys., tj. do 75,2%. Zmniejszała się również liczba gospodarstw mniejszych z przedziałów 2 ha do 20 ha od 87,5% (w przedziale gospodarstw od 5 ha do 10 ha) do 99,9% (w przedziale od 2 ha do 3 ha). Jednocześnie zwiększała się liczba gospodarstw większych od 20-30 ha do 100,5% i największych o powierzchni ponad 50 ha, do 193,1%. Zaznacza się wyraźna prawidłowość – najniższą dynamiką wzrostu odznaczają się gospodarstwa o najmniejszej powierzchni, a następnie zwiększa się ona wraz ze wzrostem ich obszaru.

Zróznicowana dynamika zmian liczebności gospodarstw w poszczególnych grupach wpłynęła na zmianę struktury wielkościowej gospodarstw. Najbardziej zmalał udział gospodarstw najmniejszych do 1 ha z 34,1% do 29,3%. Zwiększył się natomiast udział gospodarstw o większej powierzchni, a najbardziej w przedziałach od 2-5 ha z 21,5% do 23,9%. W miarę stabilny zachował się udział gospodarstw w przedziale od 5-10 ha na poziomie 15,7%-15,6%. Następnie systematycznie wzrasta udział gospodarstw o powierzchni od 15-20 ha z 2,9% do 3,1%, i gospodarstw o powierzchni ponad 50 ha z 0,4% do 1,0%. Wskazuje to na racjonalne, choć ciągle powolne, kierunki przemian krajowej struktury wielkościowej gospodarstw. Nawią-

⁴ Na przykład na terenie Beskidu Niskiego w wyniku braku paszy zmniejszył się chów trzody, a ceny żywca wieprzowego tylko w czerwcu wzrosły o 15%. W 2010 r. w Dani pasza w hodowli świń stanowiła ok. 60%, a jej ceny od czerwca wzrosły, kiedy Rosja wstrzymała eksport zboża, w konsekwencji stado świń zmniejszyło się o 5% (*Droga pasza...* (2010)).

Tabela 5

Rolnictwo polskie na tle europejskich krajów rozwiniętych ekonomicznie

Kraje	Udział ludności rolniczej		Udział ludności aktywnych zawodowo w rolnictwie		Plony pszenicy		Plony ziemniaków	
	2000	2008	2000	2008	2000	2008	2000	2008
Polska	19,0	15,5	9,8	8,1	32,3	40,7	194	191
Hiszpania	7,3	4,5	3,3	2,4	31,0	32,5	259	278
W. Brytania	1,8	1,5	0,9	0,8	79,6	82,8	400	417
Stany Zjednoczone	2,2	1,8	1,1	0,9	26,3	30,2	427	442
Niemcy	2,5	1,7	1,2	0,9	72,8	80,9	450	438
Kanada	2,6	2,0	1,2	1,0	24,4	28,5	287	312
Francja	3,3	2,2	1,5	1,0	71,2	71,0	259	278

Źródło: *Rocznik Statystyczny RP*, GUS, 2010.

zują one do procesu koncentracji, który przejawia się w zmniejszaniu udziału gospodarstw najmniejszych i wzroście udziału gospodarstw o większej powierzchni.

Zarysowane zmiany określa współczynnik zmienności struktury wielkościowej gospodarstw, który wynosi 0,048⁵. Na jego wartość w zasadniczym stopniu wpłynął spadek liczebności najmniejszych gospodarstw do 1 ha o 4,8 pp. ale też zwiększenie udziału gospodarstw w przedziałach od 2-5 ha o 2,4 pp. oraz wzrost udziału gospodarstw największych ponad 20 ha o 1,1 pp.

Proces koncentracji ziemi w większych gospodarstwach rolnych ponad 10 ha, należy uznać za racjonalny kierunek przemian. Zmierzają one do kształtowania coraz większych gospodarstw towarowych, które stopniowo mogą nawiązywać do europejskich struktur regionów ekonomicznie rozwiniętych. W procesie tym obserwujemy podobne zachowania gospodarstw od 1-5 ha i ponad 10 ha, ale wynika to jednak z odmiennych tendencji.

Duże gospodarstwa rolne umożliwiają rozwój produkcji towarowej o zbliżonych parametrach jakościowych i dostarczają w miarę jednorodny surowiec dla zakładów rolno-przetwórczych. Wzrost ich działalności wymaga wprowadzania mechanizacji produkcji, wyższych kwalifikacji zawodowych rolników oraz coraz lepiej zorganizowanego rynku. Wydaje się jednak, że proces ten przebiega zbyt wolno

⁵ Wskaźnik zmienności struktury wielkościowej gospodarstw (W) ma postać:

$$W = \frac{\sum_{i=1}^n |k_i^{t1} - k_i^{t2}|}{200}$$

gdzie: k – procentowy udział liczebności gospodarstw w i-tym przedziale klasowym w pierwszym i (k1) i drugim przedziale klasowym w przekroju czasowym (k2), n – liczebność przedziałów klasowych.

i z punktu widzenia podnoszenia konkurencyjności i zwiększania efektywności gospodarowania należy go przyspieszyć.

Natomiast zmniejszanie się udziału gospodarstw o mniejszym obszarze w znacznym stopniu było związane z ich podziałem na mniejsze działki budowlane, które przeznaczano na cele mieszkaniowe i usługowe. Nieznaczny wzrost udziału gospodarstw od 1-3 ha wynika z dalszego podziału większych gospodarstw. Właścicielami ich są najczęściej osoby wywodzące się z grupy byłych chłopo-robotników, którzy obecnie są już w wieku poprodukcyjnym i utrzymują się dodatkowo z emerytury, lub znajdują się w starszym wieku produkcyjnym i posiadają niższe kwalifikacje zawodowe, na które nie stwarzają zapotrzebowania kurczące się rynki pracy, ani też nie znajdują większych szans zatrudnienia na współcześnie rozwijających się rynkach, które z reguły wymagają od pracowników wyższych kwalifikacji zawodowych.

Gospodarstwa o powierzchni od 3-5 ha prowadzą produkcję głównie na rynek lokalny i na własne potrzeby, a dodatkowym ich źródłem utrzymania są dopłaty, które w większym stopniu spełniają funkcje socjalne, niż funkcje rozwojowe.

Dzięki temu starsze osoby utrzymujące się z emerytur z pracy pozarolniczej i obecnie z dopłat do gospodarstw rolnych mają zapewnione minimalne warunki egzystencji i dla podniesienia swojego standardu życia nie wykazują tendencji migracji do miast. Migracja tej grupy ludzi byłaby zjawiskiem bardzo negatywnym i wpływałaby na rozwijanie „slumsów” i wywoływanie zjawisk patologicznych. Dlatego na obecnym etapie do jakiegoś czasu utrzymanie tej grupy wielkościowej gospodarstw wydaje się racjonalne. Gospodarstwa te pełnią dodatkowo funkcję pewnej „gąbki”, która wchłania nadwyżki wiejskich zasobów pracy oraz pozwalają im na minimalny poziom egzystencji.

Należy zaznaczyć, że w latach zmian systemu gospodarowania wraz z racjonalizacją zatrudnienia oraz recesją i upadkiem wielu zakładów przemysłowych najwyższe koszty ponieśli ludzie uprzednio dojeżdżający do pracy z terenów wiejskich, którzy byli zazwyczaj związani z małymi gospodarstwami rolnymi. Możliwość pracy pozarolniczej utrwalała istniejącą rozdrobnioną strukturę gospodarstw, zwłaszcza w obszarach metropolitalnych i strefach podmiejskich. Wychodząc z założenia, że gospodarstwa te będą zaspokajać ich potrzeby żywnościowe, w ramach redukcji, w pierwszej kolejności byli oni zwalniani z pracy i jako bezrobotni wracali do swoich gospodarstw rolnych. Można przyjąć, że również w najbliższych latach gospodarstwa te będą spełniać podobne funkcje. Produkcja na własne potrzeby oraz otrzymywana emerytura i różnego rodzaju zapomogi będą źródłem utrzymania wielu rodzin, w tym także ich bezrobotnych dzieci i wnuków. Gospodarstwa te są jednak mało atrakcyjne dla młodzieży, która po zdobyciu wykształcenia wykazuje tendencje odpływu i intensyfikuje w ten sposób procesy starzenia obszarów wiejskich (Frenkel 2011; Kurek 2008). Pogarszające się warunki życia wywołują migracje bardziej przedsiębiorczych i lepiej wykształconych jednostek. Pozostała społeczność zachowuje się zwykle bier-

nie z brakiem nadziei na poprawę. Bieda materialna doprowadza do upadku duchowego społeczeństwa, w czym istotną rolę odgrywają media (Szyszkowska 2011, s. XV).

6. Kierunki przebudowy obszarów wiejskich

Ważną rolę w ekonomicznej i społecznej przebudowie obszarów wiejskich powinna odgrywać aktywizacja szkolnictwa zawodowego, które umożliwi młodzieży zdobywanie odpowiednich kwalifikacji zawodowych niezbędnych na miejscowym, regionalnym, krajowym czy międzynarodowym rynku pracy. Osoby te mające większe szanse znalezienia zatrudnienia poza miejscem zamieszkania będą nasilały procesy migracji i łatwiej się będą integrować w nowych warunkach życia, niż osoby bez przygotowania zawodowego.

Przyspieszy to proces odpływu zwłaszcza młodzieży, w poszukiwaniu najkorzystniejszych warunków pracy i możliwości realizacji swoich aspiracji i planów życiowych (Turczyn-Zioło 1979). Natomiast dla pozostałej grupy ludzi starszych, należy stworzyć w miarę sprzyjające warunki ich egzystencji i pozwolić im godnie żyć. Proces ten umożliwi przejmowanie ziemi za stworzone dogodne warunki życia oraz w ten sposób zintensyfikuje koncentrację ziemi. Podjęte działania powinny prowadzić do znacznego przyspieszenia tego procesu w celu tworzenia dużych gospodarstw towarowych, które powinny być powierzane ludziom odpowiednio przygotowanym pod względem zawodowym. W ten sposób będą stworzone nowe rynki pracy dla absolwentów uczelni rolniczych, co także wpłynie na podniesienie prestiżu społecznego rolnika.

Reasumując należy przyjąć, że do racjonalnego kształtowania tej kategorii obszarów wiejskich niezbędne jest:

- umożliwienie odpływu zbędnych zasobów pracy, którym wcześniej umożliwi się zdobycie odpowiednich kwalifikacji zawodowych;
- uruchomienie procesu koncentracji ziemi, m.in. przez zapewnianie godnych warunków życia dla ludzi starszych pozostających na tych obszarach, którzy przekazą (wydzierżawią) swoją ziemię nowemu właścicielowi;
- odpowiednie przygotowanie zawodowe nowych właścicieli, lub początkowo dzierżawców, celowo tworzonych dużych towarowych gospodarstw;
- rozwój otoczenia dla gospodarstw rolnych, w którym największe znaczenie mają odpowiednie instytucje finansowe oraz struktura i poziom usług dostosowany do prowadzenia działalności produkcyjnej w dużych gospodarstwach;
- odpowiednia jakość władz samorządowych i rządowych rozumiejących specyfikę produkcji rolnej i stwarzającej odpowiedni klimat do jej rozwoju;
- zorganizowanie rynków zbytu produkcji rolniczej, przez systemy kontraktacji i samoorganizacji oddolnej właścicieli gospodarstw towarowych.

Dla tak zarysowanej koncepcji przemian niezbędne są odpowiednie instrumenty pośredniego i bezpośredniego sterowania umożliwiające pobudzanie działalności rolniczej.

Należy zaznaczyć, że współcześnie kształtujący się proces na znacznych obszarach wiejskich prowadzi do negatywnych skutków ekonomicznych i społecznych. Przejawiają się one w:

- odpływie słabo wykształconej zawodowo młodzieży, która ze względu na niski poziom wykształcenia, lub kwalifikacje niedostosowane do współczesnych rynków pracy, ma duże trudności w znalezieniu pracy oraz ograniczone możliwości adaptacyjne w nowym miejscu, co w pewnym stopniu przyczynia się do wywoływania zjawisk patologicznych;
- coraz szybszym starzeniu się ludności, której warunki życia będą się coraz bardziej pogarszać, co będzie także sprzyjać rozwojowi zjawisk patologicznych oraz konieczności rozwijania pomocy socjalnej obciążającej finanse publiczne, lub samorządowe;
- pozostawianiu coraz rozleglejszych obszarów odłogów, które będą wpływać na degradację struktur glebowych, a ponowne ich przygotowanie do produkcji rolnej będzie wymagać znacznych nakładów inwestycyjnych;
- degradacji istniejącej infrastruktury techniczno-ekonomicznej i społecznej.

Obecnie te negatywne procesy już wyraźnie zaznaczają się na niektórych obszarach, czego wyrazem jest wyludnianie się wsi, pozostawianie opuszczonych domów, ugorowanie znacznych terenów, na które wkraczają chwasty i samosiejki⁶.

Odmienne uwarunkowania kształtowania się obszarów wiejskich występują na obszarach metropolitalnych i strefach podmiejskich. Znaczny wpływ na ich przemiany wywiera metropolia lub większe miasto, które wchodzi z nimi w określone relacje wpływające na zacieśnianie odpowiednich więzi ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Głównym czynnikiem przemian tej kategorii obszarów wiejskich jest rozwijająca się metropolia lub większe miasto, które w stosunku do nich pełni funkcję regionalnych centrów wzrostu. Biorąc pod uwagę różnicowany potencjał społeczno-gospodarczy i kulturowy oraz położenie w przestrzeni krajowej, proces kształtowania tej kategorii obszarów wiejskich jest bardzo zróżnicowany i dokonuje się w odmiennych warunkach, często także pod wpływem odmiennych czynników. W procesie tym w miarę zmian potencjału centrów regionalnych, proporcjonalnie zmienia się nasilenie i zmiany zasięgów oddziaływania kształtujących się obszarów metropolitalnych, czy stref podmiejskich. Ważną rolę w tym zakresie odgrywają także rozmiary i jakość potencjału obszarów wiejskich, które mogą być również ważnym stymulatorem rozwoju centrów. Istotnym czynnikiem aktywizacji gospodarczej tej kategorii obszarów wiejskich może też być rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej (Kamińska 2006). Może ona wpływać na: dynamizowanie istniejących i lokalizację nowych podmiotów gospodarczych na podstawie możliwości rozwijania powiązań przestrzenno-produkcyjnych z dużymi przedsiębiorstwami zlokalizowa-

⁶ W wielu wypowiedziach dotyczących degradacji terenów wiejskich przewiduje się, że przemieniają się one w tereny leśne, ale zapomina się, że na zalesianie należy wydatkować odpowiednie środki. Liczenie na to, że las powstanie wyłącznie z wykorzystaniem procesów przyrodniczych jest niezbyt racjonalne.

nymi na terenie centrów regionalnych; podnoszenie atrakcyjności dla lokalizowania dużych przedsiębiorstw o funkcjach krajowych i międzynarodowych; rozwijanie działalności gospodarczej o funkcjach standardowych, czy rozwijanie rynku do lokalizacji podmiotów gospodarczych o funkcjach lokalnych. Nasilenie wzajemnych relacji sprawia, że rozwój metropolii, czy dużego miasta wpływa na rozwój obszarów metropolitalnych i stref zaplecza, ale także dynamika rozwoju obszarów metropolitalnych i stref zaplecza wpływają na rozwój metropolii i większych miast.

7. Uwarunkowania otoczenia krajowego

Krajowe obszary wiejskie, jak już wspomniano, nie są odizolowane, ale są elementem wiejskiej przestrzeni europejskiej i światowej, między którymi zachodzą zarówno relacje konkurencyjne, jak i komplementarne. Obszary te znajdują się na różnym poziomie rozwoju, odznaczają się pewnym zróżnicowaniem i kształtują się pod wpływem często odmiennych czynników warunkujących tempo i kierunki ich przemian. W przestrzeni europejskiej znaczny wpływ na proces ich przemian ma wspólna polityka rolna, o charakterze antyrynkowego protekcjonizmu. Polityka ta prowadzona w stosunku do rolnictwa Unii Europejskiej jest obecnie coraz silniej krytykowana i przygotowuje się programy stopniowego zmniejszania dotacji dla rolnictwa, np. już obecnie Francja i Niemcy nie chcą finansowych dopłat bezpośrednich dla polskich i rumuńskich rolników. Zapowiedzi te dają sygnał do przygotowywania się już obecnie do nowych warunków, jakie będą panować za kilka lat wraz z całkowitym wyeliminowaniem dotowania produkcji rolniczej oraz możliwości modernizacji i rozwoju obszarów wiejskich. Obecne poszukiwania nowych dróg rozwoju obszarów wiejskich prowadzą do wzrostu koncentracji ziemi w coraz większych gospodarstwach (przez zakupy lub dzierżawę), systematycznego obniżania kosztów produkcji przez dalsze podnoszenie kultury rolnej, zmian struktury upraw, silniejszego powiązania rolnictwa z przetwórstwem i działalnością marketingową, zwłaszcza na potencjalnych rynkach zbytu.

Krajowe obszary wiejskie w stosunku do wiejskich obszarów europejskich krajów ekonomicznie rozwiniętych odznaczają się różną jakością, która w znacznym stopniu wpływa na efektywność produkcji rolniczej. Podkreśla to relatywnie wysoki udział ludności rolniczej oraz ludności zawodowo czynnej w rolnictwie (tab. 6). W latach 2000-2008 w Polsce udział ludności rolniczej zmniejszył się z 19,0 do 15,5%, podczas gdy w Hiszpanii spadł z 7,3 do 4,5%, a w Francji z 3,3 do 2,2%, a w Niemczech z 2,5 do 1,7%. Podobnie, udział aktywnych zawodowo w rolnictwie był relatywnie wysoki i nieznacznie zmniejszył się z 9,8 do 8,1%, podczas gdy we Francji z 1,5 do 1,0%, a w Niemczech z 1,2 do 0,9%.

Podobnie, pod względem wydajności polskie rolnictwo odznacza się znacznie niższymi efektami produkcyjnymi. W analizowanym okresie plony pszenicy w Polsce wzrosły z 32,3 do 40,7 q/ha, podczas gdy we Francji utrzymywały się na pozio-

Tabela 6

Typy gospodarstw domowych obszarów wiejskich

Źródło dochodów w gospodarstwach domowych		Położenie gospodarstw		
		obszary metropolitalne	strefy podmiejskie	pozostałe obszary wiejskie
Rolnicze –intensywna produkcja rynkowa	produkcja owocowo-warzywna	xxx	xxx	xxx
	produkcja zbożowa	x	xx	xxx
	uprawa roślin przemysłowych	x	xxx	xxx
	uprawa roślin energetycznych	x	xx	xxx
	hodowla trzody chlewnej	xxx	xxx	xxx
	hodowla bydła	x	x	xxx
	hodowla drobiu	x	x	xxx
	hodowla ryb i in.	x	x	xxx
	mieszane	x	x	x
Rolnicze – gospodarka ekstenywna	rynek lokalny	xx	xx	x
	samozaopatrzenie	x	xx	xxx
	mieszana	x	x	x
	ugorowanie	xxx	xxx	xxx
Mieszane		xxx	xxx	xxx
Źródła pozarolnicze	przemysłowo-rolnicze	xxx	xxx	xx
	usługowo-rolnicze	xx	xx	x
	przemysłowe	xxx	xxx	xxx
	usługowe	xx	xx	xx
	przemysłowo-usługowe	xx	xx	xx
	turystyczno-wypoczynkowe	x	xx	xxx
	leśne	x	xx	xxx
	praca najemna	xxx	xx	xx

Źródło: Opracowanie własne.

mie 71,0 q/ha, a w Niemczech zwiększyły się z 72,8 do 80,9 q/ha. Plony ziemniaków w Polsce utrzymywały się na poziomie 190 q/ha, podczas gdy w Niemczech zwiększyły się z 259 do 278 q/ha, a we Francji, wyniku niekorzystnych warunków klimatycznych, nieznacznie spadły z 450 do 438 q/ha. Oznacza to, że istnieje poważny dystans w zakresie poziomu rozwoju oraz możliwości konkurowania polskiego rolnictwa w stosunku do europejskich krajów ekonomicznie rozwiniętych. Wymaga to konieczności dalszego ograniczania liczebności ludności związanej z rolnictwem oraz podnoszenia efektywności jej działalności produkcyjnej. W pewnym zakresie może to niwelować pracochłonna uprawa owoców i warzyw, wymagająca relatywnie mniejszych obszarowo gospodarstw i jest bardziej opłacalna.

W świetle przedstawionych rozważań, niezmiernie ważną rolę powinna odgrywać dyskusja nad nowym kształtem i funkcjami obszarów wiejskich i rolnictwa. Szczególnie ważnym problemem jest dążenie do wypracowywania coraz właściwszych form organizacyjnych oraz instrumentów sterujących prowadzących do podnoszenia jego konkurencyjności. Należy pamiętać, że rolnictwo i gospodarka żywnościowa stają się bardzo ważnym problemem gospodarczym, społecznym i politycznym zarówno w skali światowej, jak i krajowej, czy regionalnej. Stanowi bowiem podstawową bazę egzystencji ludności, która jest bardzo silnie zróżnicowana przestrzennie oraz wrażliwa na zmiany warunków przyrodniczych, ekonomicznych, społecznych, politycznych i kulturowych⁷.

⁷ Obok poziomu kultury rolnej i zainwestowania rolnictwa duży wpływ na wielkość i efekty produkcji rolniczej mają warunki przyrodnicze i kłęski żywiołowe. Na przykład w Francji kwiecień 2011 był najbardziej suchym od pół wieku, brak opadów sprawia, że przewiduje się spadki w zbiorach ok. 11%, a jest ona jednym z głównych producentów i eksporterów zbóż. Susza w Argentynie, Rosji i Chinach zniszczyła znaczącą część zbiorów, podobnie powodzie w Australii, pożary w Rosji. W 2010 r. w Polsce według szacunków Ministerstwa Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej z powodu powodzi ucierpiało ponad 50 tys. gospodarstw, a straty w samych gospodarstwach rolnych oceniono na ponad 1 mld zł.

Warunki te wpływają na wzrost cen artykułów żywnościowych, np. kasza, podstawa wyżywienia Rosjan, w połowie rosyjskich regionów drożała od 30% do 84%. W konsekwencji wielu Rosjan robi zapasy żywności, co jeszcze bardziej przyspiesza wzrost cen i powoduje panikę; szacuje się, że w 60% na wzrost cen wpłynęła susza, a w 40% panika ludności i masowy wykup żywności. W 2010 r. ceny pszenicy w USA wzrosły dwukrotnie, a o ponad połowę wzrosła cena kukurydzy. W Indiach w grudniu 2010 r. ceny pszenicy wzrosły o 14%, co częściowo było efektem działań spekulacyjnych na rynku zbożowym. W 2005-2008 ceny amerykańskich zbóż wzrosły o 130%, podobnie soi używanej jako pasza dla zwierząt. Należy zaznaczyć, że ceny żywności są bardzo ważne dla biedniejszej części społeczeństwa (np. robotnicy egipscy żyją za 100-200 \$ miesięcznie).

Wzrost cen żywności powoduje niezadowolenie społeczne, zwłaszcza w krajach o niższym poziomie rozwoju. Na tym tle rośnie niezadowolenie społeczne w Tunezji, Egipcie, które importują ponad 50% artykułów żywnościowych, a także na obszarze od Haiti, Mali po Pakistan i Indonezję. Wzrost cen żywności może mieć poważne konsekwencje polityczne, ponieważ może być ważnym przedmiotem kampanii wyborczych i dawać szansę przejmowania władzy grupom populistycznym. W 2010 r. w Polsce ceny młodej kapusty wynosiły od 2,3 do 3 zł, a w 2009 r. wynosiły 1,8-2,5 zł, pęczek marchewki odpowiednio od 2-3 zł, a wcześniej od 1,5-2,2 zł.

Intensyfikacja produkcji rolniczej wpływa także negatywnie na zjawiska ekologiczne, np. znaczne obszary dorzecza Amazonki ze szkodą dla środowiska, zmienia się na plantacje soi, która stanowi głównie paszę dla zwierząt, ale z korzyścią dla ogromnej rzeszy ludzi, dzięki czemu mogą konsumować tańsze mięso. Gdyby nie ta zmiana, ceny produktów mięsnych byłyby znacznie droższe.

Istotny wpływ na niekorzystną sytuację może wywierać kapitał światowy. Na przykład. kraje o niższym poziomie rozwoju sprzedają zagranicznym inwestorom obszar ziemi prawie równy Francji, który następnie przynosi znaczne zyski obcym firmom, a nie lokalnym wspólnotom. Podobnie, kryzys żywności w 2008 r. w znacznym stopniu zaktywizował kapitał spekulacyjny, który zaczął masowo wchodzić w kontrakty terminowe na żywność, co w połączeniu ze słabymi zbiorami wpłynęło na gwałtowny wzrost ich cen. Na tę sytuację wpłynęła chciwość przedsiębiorców, ale i ufnosć rządów wielu krajów w reguły wolnego rynku, które mają regulować ceny.

Obecnie, położenie nacisku na energię odnawialną wpłynie na zwiększenie produkcji biopaliw, która w przypadku określonych instrumentów ekonomicznych może wpływać na zmniejszanie areалу upraw roślin spożywczych.

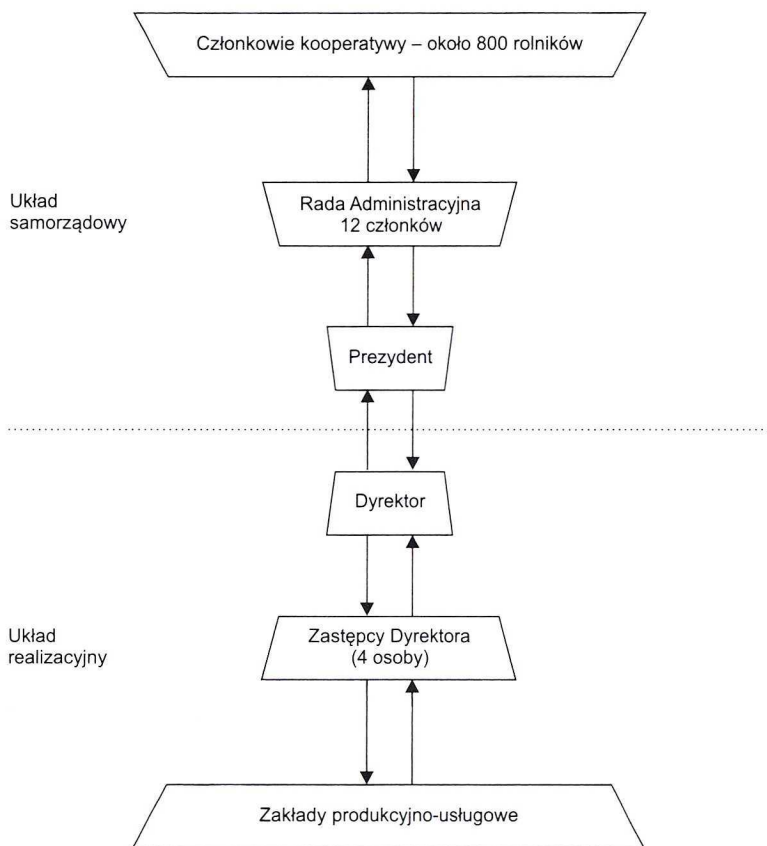
8. Propozycja wzorca przebudowy obszarów wiejskich

Wydaje się, że jedną z metod poszukiwania nowych strategii rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa może być analiza przemian jego struktur, która dokonała się już wcześniej w państwach ekonomicznie rozwiniętych (Józwiak 2010; Zalewski 1989; Zegar 2010). Dobrym przykładem może być droga przebudowy względnie prymitywnego i rozdrobnionego rolnictwa w regionie Arcis nad Aube, które w ciągu blisko 80 lat przekształciło się w wysoko zorganizowaną formę rolniczo-przetwórczą kooperatywy "SCARA". Wydaje się że taka forma może być interesująca dla przebudowy obszarów wiejskich z dominującym udziałem gospodarstw indywidualnych (Debelle *et al.* 1996). Obszar działania obecnej kooperatywy rolnej obejmuje rejon, który odznaczał się w przeszłości niską kulturą rolną i znacznym rozdrobnieniem gospodarstw rolnych (od 5-6 ha). Dzięki przyjęciu jasnej koncepcji oraz usilnej pracy rolników, pod znacznym i inteligentnym wpływem "nauczycieli – liderów wiejskich", obszar ten został gruntownie przekształcony. Przebudowano strukturę mało urodzajnej gleby i w konsekwencji stopniowo ograniczano uprawy żyta na rzecz uprawy pszenicy. Wpłynęło to na znaczny wzrost średnich plonów z 6 do 20 q/ha w 1925 r. do obecnie ponad 100 q/ha.

Początkowo trudną sytuację rolników pogarszał brak ich zorganizowania się na poziomie lokalnym, który wynikał z niskiego stopnia rozwoju kapitału społecznego. Wykorzystywali to handlarze zbożem, którzy jako pośrednicy zaniżali ceny jego skupu zwiększając w ten sposób własne dochody. Pojawiająca się coraz większa nędza wsi doprowadziła do rozruchów chłopskich i uświadomiła konieczność oddolnej samoorganizacji i samoobrony przed wyzyskiem. Podstawowym celem działań rolników było wyeliminowanie pośredników handlu zbożem i przejęcia osiąganych przez nich zysków. W procesie zakładanych zmian przyjęto, że podstawowym celem organizacji musi być dążenie do systematycznego polepszania warunków i poziomu życia członków kooperatywy, co nadal jest weryfikowane podczas corocznych spotkań.

Współczesna kooperatywa jest formą spółdzielni rolniczo-przetwórczej, która ma zamiar przekształcić się w formę przedsiębiorstwa. Członkami jej są rolnicy, którzy wstąpili do niej dobrowolnie (ryc. 2). Obecnie skupia ona ponad 800 rolników, którzy są właścicielami gospodarstw rolnych o powierzchni ponad 150 ha. Członkowie reprezentowani są przez Radę Administracyjną, która składa się z 12 przedstawicieli, wybieranych przez wszystkich członków, na czele której stoi wybierany przez nią prezydent. Reprezentują układ samorządowy, wyłaniany w drodze wyborów.

Obok układu samorządowego występuje układ realizacyjny. Na jego czele stoi dyrektor, który ma do dyspozycji czterech zastępców. Odpowiadają oni za sprawy administracyjno-finansowe, zapatrzenia, obrót zbożem oraz informatyzację działalności kooperatywy. Podstawową rolę w zakresie działalności produkcyjno-usługowej odgrywają służby administracyjne, informatyczne, techniczne, transportowe i in. oraz podległe im zakłady produkcyjno-usługowe (magazyny nasion, silosy zbożowe, młyn).

Ryc. 2. Struktura kooperatywy "SCARA" w Arcis-sur-Aube

Źródło: Opracowanie własne.

Podjęmując proces tworzenia kooperatywy brano pod uwagę nie tylko efekty produkcyjne, ale także przemiany postaw ludzkich w zakresie wzrostu świadomości i kształtowania więzi lokalnej. Umożliwiały one powstawanie oddolnych inicjatyw, budowanie patriotyzmu lokalnego oraz wdrażanie demokratycznych reguł zarządzania wspólnym dobrem. Ważną rolę w tych działaniach odgrywały także oddolnie kształtowane mechanizmy konkurencji intelektualnej. Przyczyniali się do tego światli liderzy o dużych umiejętnościach i walorach osobistych. Doprowadziło to do wzrostu świadomości społecznej, w wyniku czego podstawowym kryterium wyboru do władz samorządowych były kwalifikacje oraz umiejętności organizacyjne w zakresie kierowania zespołami ludzkimi⁸.

⁸ Warto podkreślić, że poglądy te prezentowane były także od dawna w pracach Komisji Edukacji Narodowej, a także E. Kwiatkowskiego – *Dysproporcje – Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej* wydanej w 1931, a ostatnio wznowionej w 1989 r., czy E. Osmańczyka – *Sprawy Polaków*, wydanej w 1946 r., a wznowionej w 1986 r.

Uwagi końcowe

Przedstawione rozważania wskazują, że zmiana uwarunkowań i kształtowanie procesów przebudowy obszarów wiejskich jest procesem złożonym, który powinien zmierzać do systematycznego podnoszenia poziomu i jakości życia ludności przez wykorzystanie współczesnych reguł rozwoju, które wynikają z ogólnych tendencji kształtowania społeczeństwa informacyjnego.

Podstawową rolę w tym zakresie odgrywają reguły ekonomicznego rozwoju, które z różnym skutkiem wpływają na zróżnicowane przestrzenne obszarów wiejskich pod względem gospodarczym, społecznym i kulturowym. Szczególnie ważnym zadaniem jest zmiana warunków prowadząca do podnoszenia konkurencyjności, które przez racjonalne działania umożliwią skracanie dystansu cywilizacyjnego w stosunku do krajów ekonomicznie rozwiniętych.

Realizacja założonych celów jest możliwa przez dążenie do podnoszenia efektywności gospodarowania, które przyspiesza rozwój zasobów intelektualnych ludności oraz umożliwi tworzenie kapitału ludzkiego i społecznego. Proces ten powinien przebiegać w drodze konkurencji intelektualnej, co pozwoli na wybór sprawnych i kompetentnych władz, rozumiejących współczesne procesy rozwoju i potrafiące nimi sterować. Podstawowe znaczenie ma zarówno wzrost centrów rozwoju regionalnego oraz kształtowanie się obszarów metropolitalnych i stref podmiejskich, jak i zmiana uwarunkowań i wywołania czynników przebudowy pozostałych obszarów wiejskich.

Kreśląc kierunki przebudowy wyróżnionych kategorii obszarów wiejskich należy przyjąć, że mogą się one rozwijać przez rozwijanie produkcji rolniczej i związanej z nią gospodarki żywnościowej, rozwijanie działalności pozarolniczej przez stworzenie przyjaznego klimatu dla nowych lokalizacji i rozwijanie pozarolniczej działalności produkcyjno-usługowej. Ważną rolę w tym względzie odgrywają obszary rynkowe od skali lokalnej po skalę międzynarodową oraz dążenie do podnoszenia efektywności gospodarowania i wzrostu zysków.

Wobec zarysowujących się tendencji wzrostu demograficznego świata, postępującego zróżnicowania poziomu rozwoju gospodarczego, możliwości występowania negatywnych zjawisk przyrodniczych oraz nasilającego się głodu i niedożywienia ludności, a także liberalizacji w zakresie przepływów produktów żywnościowych oraz ciągłego postępu w zakresie zwiększania wydajności produkcji rolniczej i modyfikacji genetycznej produktów, problemy obszarów wiejskich i gospodarki żywnościowej będzie nabierać coraz większego znaczenia.

W zakresie przebudowy warunków obszarów rolniczych ważnym zagadnieniem jest doskonalenie metod badawczych prowadzących do poznania złożonych mechanizmów zmian warunków i pobudzania procesów rozwoju, które będą przydatne działaniom aplikacyjnym w zakresie wytyczania kierunków przemian, uruchamiania instrumentów pośredniego i bezpośredniego oddziaływania, dla realizacji założonych celów rozwojowych.

Krajowe obszary wiejskie w przestrzeni rolniczej nie są jednorodne, ale ogólnie obejmują obszary metropolitalne, strefy podmiejskie oraz pozostałe obszary o funkcjach rolniczych. W procesie przemian nie rozwijają się one samodzielnie, ale wykazują zarówno między sobą różnego typu relacje aktywne i pasywne, ale także z otoczeniem europejskim i światowym. Relacje te mogą pobudzać ich rozwój przez powiązania komplementarne, lub ograniczać przez reguły konkurencyjności.

Poważne wyzwania krajowych obszarów wiejskich i rolnictwa wynikają z konieczności ich dostosowania do reguł obowiązujących w Unii Europejskiej, która przez nasilające się powiązania w coraz większym stopniu będzie wpływać na wyznaczanie kierunków kształtowania obszarów wiejskich i gospodarki żywnościowej. Należy być także przygotowanym, że w sytuacjach krytycznych w poszczególnych krajach, zwłaszcza ekonomicznie rozwiniętych będą przeważać interesy narodowe, związane z własnymi obszarami rolniczymi, nad interesami unijnymi.

Konieczność wypracowania racjonalnych strategii zmian warunków i rozwoju obszarów wiejskich wymaga uwzględnienia wielu czynników, które kształtowały je w historycznym procesie przemian, co doprowadziło do dystansu rozwoju obszarów wiejskich położonych w różnych miejscach przestrzeni europejskiej. Dlatego w zakładanych programach zmian nie można w tym zakresie posługiwać się pewnymi „kalkami” procesów, które kształtowały się w bardziej obecnie rozwiniętych obszarach wiejskich, ale, uwzględniając współczesne i przewidywane tendencje przemian, reguły rozwoju ekonomicznego, społecznego i kulturowego oraz miejscowe warunki i zasoby, należy wypracować własne drogi zintensyfikowania procesu rozwoju, mając na uwadze dążenie do skracania dystansu cywilizacyjnego.

Przedstawione przykładowo dane empiryczne wskazują, że znaczne przełudnienie agrarne w stosunku do krajów ekonomicznie rozwiniętych wyrażające się dużym udziałem osób związanych z rolnictwem i czynnych zawodowo w rolnictwie oraz znacznie niższe wskaźniki wydajności nie gwarantują podjęcia konkurencyjnej produkcji żywnościowej. Ten typ gospodarowania na obszarach wiejskich nie będzie konkurencyjny dla produkcji i warunków życia ludności wiejskiej w stosunku do krajów ekonomicznie rozwiniętych. Obecną strukturę agrarną i demograficzną należy traktować za przejściową, która będzie nadal ulegała zmianie w dalszym okresie. Dlatego dzisiaj podstawowym zadaniem jest wykorzystanie reguły koncentracji, na podstawie której należy dążyć do stworzenia dużych nowoczesnych gospodarstw, które w podstawowym stopniu wpłyną na przebudowanie tradycyjnych struktur, oraz przyspieszą procesy rozwoju kapitału społecznego. W obszarach metropolitalnych i strefach podmiejskich należy nasilić procesy urbanizacji, które będą się przyczyniać do wyprowadzania zbędnych zasobów pracy z przełudnionych obecnie obszarów wiejskich do zajęć pozarolniczych. W procesie tym należy zadbać o godne życie ludzi starszych pozostających na terenach wiejskich, którzy oddaliby lub wydzierżawili swoje gospodarstwa nowym właścicielom.

Wymaga to przebudowy obszarów metropolitalnych i stref zaplecza większych miast. Szczególne znaczenie ma uporządkowanie przestrzeni wiejskiej i mniejszych miast, głównie w zakresie koncentracji zabudowy i powiązań komunikacyjnych. Umożliwi to obniżenie kosztów funkcjonowania wiejskich jednostek osadniczych, w zakresie podnoszenia jakości ich infrastruktury technicznej. Współczesne tendencje przemian obszarów wiejskich wykazują tendencję do rozpraszania zabudowy, co w przyszłości będzie podrażać koszty ich funkcjonowania związane m.in. z zagospodarowaniem w zakresie sieciowej infrastruktury. Obecnie, koszty funkcjonowania wsi polskiej o rozproszonym osadnictwie są bowiem znacznie wyższe od zwartej zabudowy wiejskiej krajów ekonomicznie rozwiniętych.

Działania te wydają się być racjonalną drogą prowadzącą do przyspieszenia procesów przebudowy obszarów wiejskich, w celu skracania dystansu cywilizacyjnego, który dzieli nas od regionów i krajów ekonomicznie rozwiniętych.

Literatura

- Bański J., (red.), 2005, *Przestrenny wymiar współczesnych procesów na wsi*. Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2008, *Przemiany funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich*, [w:] *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa, s. 393-433.
- Czyżewski A. (red.), 1992, *Gospodarka żywnościowa w Polsce i regionie*. PWE, Warszawa.
- Debelle L., Fircowicz W., Maj R., Richard H., Woźniak M., Ziolo Z., 1996, *Kooperatywa SCARA, być może wzór do naśladowania*. PAN Oddz. w Krakowie, Prace Komisji Nauk Ekonomicznych nr 21, Wyd. Oddz. PAN w Krakowie, Kraków.
- Dobrowolska M., 1964, *Strefa podmiejska. Procesy demograficzne i społeczne*. Rocznik naukowo-dydaktyczny WSP w Krakowie, z. 22. Prace Geograficzne, Kraków.
- Dobrowolska M., (red.), 1968, *Demograficzno-osadnicze problemy w Tarnobrzeskim Rejonie Uprzemysławianym*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych, z. 29, KBRU PAN, Warszawa.
- Droga pasza wybije stado świń*, „Rzeczpospolita” z 13 grudnia, 2010.
- Falkowski J., 2009a, *Przekształcenia funkcjonalno-przestrzenne obszarów wiejskich w strefach podmiejskich obszarów metropolitalnych Polski*, [w:] *Miejsce obszarów wiejskich w zagospodarowaniu przestrzennym*, T. Komornicki, R. Kulikowski (red.). Studia Obszarów Wiejskich PTG, t. 18, Warszawa.
- Falkowski J., 2009b, *Zagospodarowanie podmiejskiej przestrzeni geograficznej w Polsce*, [w:] *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*, I. Jażewicz (red.). Akademia Pomorska, Słupsk, s. 217-232.
- Frenkel I., 2011, *Przemiany demograficzne na wsi w latach 2006-2009*. Wieś i Rolnictwo, nr 1, s. 55-73.
- Gilejko L. K., 2011, *O nierównościach społecznych i demokracji*. Dyskusja panelowa. Res Humana. Supplement, s. VII-XII.
- Golachowski S., Zagożdżon A., (red.), 1974, *Dolnośląskie Okręg Miedziowy 1960-1970. Początki przemian społeczno-ekonomicznych*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa.

- Heffner K., 2010, *Rozwój obszarów wiejskich w woj. opolskim (Znaczenie kapitału ludzkiego i społecznego)*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny w procesie rozwoju obszarów wiejskich*, W. Kamińska, K. Heffner (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXVI, Warszawa, s. 86-100.
- Jasiulewicz M., 2008, *Możliwości produkcji biopaliw na obszarach podmiejskich Polski w oparciu o biomasę z rolnictwa*, [w:] *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski, (red.). Wyd. Naukowe UMK, Toruń, s. 209-224.
- Jóźwiak W., 2010, *Czy konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych może ulec szybkiej poprawie w latach 2014-2020?* *Więś i Rolnictwo*, nr 4, s. 11-16.
- Jóźwiak W., 2011, *Efektywność i innowacyjność a konkurencyjność polskich gospodarstw rolnych*. *Więś i Rolnictwo*, nr 1, s. 75-86.
- Kamińska W., 2006, *Pozarolnicza indywidualna działalność gospodarcza w Polsce w latach 1988-2003*. Prace Geograficzne nr 203, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Kamińska W., Heffner K., (red.), 2010, *Kapitał ludzki i społeczny...*, op. cit.
- Korcelli P. et al., 2010, *Eksperycki projekt koncepcji przestrzennego zagospodarowania Kraju do 2033 roku*. Studia KPZK PAN, t. CXXVIII, Warszawa.
- Kudełko J., 2005, *Rozwój regionalny a konkurencyjność regionów*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju konkurencyjności regionów*. Instytut Gospodarki WSIiZ, Rzeszów, s. 57-74.
- Kudełko J., Ziolo Z., 2007, *Model funkcjonowania metropolii*, [w:] *Uwarunkowania rozwoju rzeszowskiego obszaru metropolitalnego w systemie społeczno-gospodarczym i innowacyjnym województwa podkarpackiego*, J. Kudełko (red.). Prace Komisji Nauk Ekonomicznych, nr 25, PAN Oddz. w Krakowie, Kraków, s. 55-74.
- Kukliński A., 1995, *Europejski kontekst przekształceń polskiej przestrzeni*, [w:] *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju – „Polska 2000 Plus”*. Hipoteza t. I, CUP, Warszawa.
- Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce*, [w:] *Społeczne problemy wsi*, J. Bański E. Rydz (red.). Studia Obszarów Wiejskich, t. 2. Komisja Obszarów Wiejskich PTG, IGiPZ, Warszawa, s. 9-17.
- Kulikowski R., 2003, *Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski*. GUS, Warszawa.
- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Prace monograficzne Akademii Pedagogicznej nr 497, Kraków.
- Kwiatkowski E., 1989, *Dysproporcje – Rzecz o Polsce przeszłej i obecnej*. Czytelnik, Warszawa.
- Liszewski S., 1987, *Strefa podmiejska jako przedmiot badań geograficznych. Próba syntezy*. Przegląd Geograficzny 59, z. 1-2, s. 65-78.
- Markowski T., Strzelecki Z. (red.), 2008, *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji wsi polskiej a możliwości ich rozwoju w ramach PROW 2007-2013*, T. Markowski, Z. Strzelecki (red.). Studia KPZK PAN, t. CXIX, Warszawa.
- Osmańczyk E., 1988, *Sprawy Polaków*. Wyd. „Śląsk”, Katowice.
- Rajman J., 1997, *Strefa podmiejska – mechanizm powstawania i przekształceń, nowe problemy badawcze*, [w:] *Geografia, człowiek, gospodarka*, A. Jackowski (red.). Wyd. UJ, Kraków, s. 67-73.
- Rosner A., 2008a, *Zróźnicowanie przestrzenne struktur społeczno-gospodarczych i poziomu rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji... op. cit.*, s. 18-30.

- Rosner A., 2008b, *Uwarunkowania społeczno-gospodarcze związane z restrukturyzacją funkcji rolniczej*, [w:] *Ekspertyzy do koncepcji zagospodarowania kraju 2008-2033*, t. I i II. MRR, Warszawa, s. 435-462.
- Rydz E., 2006, *Przemiany struktur społeczno-gospodarczych w okresie transformacji systemowej na Pomorzu Środkowym*. Pomorska Akademia Pedagogiczna, Słupsk.
- Solska J., 2011, *Place bardziej głodne niż godne*. „Polityka”, nr 25.
- Szyszkowska M., 2011, *O nierównościach społecznych i demokracji*. Dyskusja panelowa. Res Humana. Suplement, s. XV-XVI.
- Turczyn-Zioło I., 1979, *Aspiracje i plany życiowe młodzieży szkół ponadpodstawowych obszaru uprzemysławianego i rolniczego (na przykładzie województwa tarnobrzckiego)*. Zeszyty Badań Rejonów Uprzemysławianych PAN, z. 72.
- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Korcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie Polski na początku XXI wieku*. IGiPZ PAN, Monografie, 6, Warszawa.
- Wilkin J., 2011, *Przyszłość wspólnej polityki Unii Europejskiej – próba podsumowania*, *Więś i Rolnictwo*, nr 1, s. 28-73.
- Winiarski B., 1974, *Kształtowanie rozwoju społeczno-ekonomicznego rejonów uprzemysławianych*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa.
- Zalewski, 1989, *Problemy gospodarki żywnościowej w Polsce*. PWN, Warszawa.
- Zegar J. S., 2010, *Wspólna polityka rolna po 2013 roku*, *Więś i Rolnictwo*, nr 3, s. 11-25.
- Zioło Z., 1978a, *Dochody ludności z pracy pozarolniczej*, [w:] *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzckiego Rejonu Uprzemysławianego*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa, 105-120.
- Zioło Z. (red.), 1978, *Przemiany społeczno-ekonomiczne Tarnobrzckiego Rejonu Uprzemysławianego*. Seria „Problemy Rejonów Uprzemysławianych”, PWN, Warszawa.
- Zioło Z., 2008, *Renesans badań nad procesami semiurbanizacji*, [w:] *Obszary urbanizacji i semiurbanizacji... op. cit.*
- Zioło Z., 2009, *Przemiany społeczno-gospodarcze krajowych układów regionalnych w latach 2000-2007*, [w:] *Potencjalne metropolie ze szczególnym uwzględnieniem Polski Wschodniej*, Z. Makieła (red.). Studia KPZK PAN, t. CXXY, Warszawa, s. 166-192.
- Zioło Z., 2010, *Rola zasobów intelektualnych, kapitału ludzkiego i społecznego w procesach rozwoju obszarów wiejskich*, [w:] *Kapitał ludzki i społeczny... op. cit.*, s. 9-28.